

bele.” A szoros olvasás eredménye az igazság, a látás, de muszáj védekezni ellene, mert elviselhetetlen.

A Filip-vers – már önmaga hagyományainak megfelelően is – eredendően epikus és mozaikszerű. A versszerkezet párhuzamosságokat hordoz, gyakori a történetmozzanatok mellérendelése, tele van nézőpontváltásokkal, olykor keveri a hangnemeket. Az egyes részek között sokszor nagy az asszociációs távolság, így a szerkezet a szakadozottság és a kihagyásosság érzetét kelti. Erős képkivágásokkal, filmszerű lassításokkal, ráközelítésekkel, vagyis montázstechnikával dolgozik. A kötet gyengébben sikerült darabjai eklektikusak, széttartóak, mert a költői szemlélet nem tudja eléggé immanenssé és koherenssé tenni őket, így erőtlennek és kimódoltnak hatnak. Ekkor a vers veszít erejéből, mert hiányzik a retorikai-stilisztikai feszeség és a poétikai feszültség (GYÓGYULÁS, A TÖRMELÉK KÖZÜL). Néhány esetben a leleplezés, a kimondás vágya publicisztikai közhelyet eredményez, amit nem vett észre a korrektúrázó szoros önolvasás. „Az összeesküvés valóságában / él az író, azt mondja, manapság / mindennek többlet súlya van, / aminek látszik, semmi nem az.” (FÜGGÖNY ÁLTAL HOMÁLYOSAN.) Szóikonjai hangulatokban és a kötet neveinek allúziójában nem a képzuhatagosan burjánzó, hanem a szorongásos szürrealistákkal tart erős rokonságot (Giacometti, Magritte). Jóllehet a szürrealista allúziók erőltetettnek, elkoptatottak hatnak olykor (JEGYZET, JELENTÉS). A jól sikerült darabok azonban megtalálják a keskeny ösvényt a széttartó eklektikusság és az egybefésült különbözőség között. A versbeszéd, a hangnem távolságtartó, kimért, megfontolt. Filip Tamás hidegen racionalista, reálisan pesszimista, *csalás nélkül néz szét, könnyedén*. Nem tragikus, nem elégius, nincs most már értékszembesítés, értékütköztetés, mint a korábbi kötetekben, mert nincs igazán értékpusztulás, hiszen a rejtett ikonok megjelenítésével nyilvánvalóvá és átláthatóvá vált a léthelyzet értéknélkülisége, Pilinszkyvel szólva, a „*Boldogságig lelassult pusztulás*”. „*Van cél, de nincs út: amit útnak nevezünk, az a tétovázás.*” (Kafka.) Nem, Filip Tamás szerint nincs cél, és nincs út, csak tétovázás van, félelem és reszketés, és irodalom, amibe kapaszkodhatunk, és talán Isten. Aki *betakar; ha nagyon fázunk*.

A utolsó ciklusban néhány vers, a többitől eltérően, elégius és időszembesítő lesz, amely

visszalopja az értéktételezés modalitását, így árnyalja a kötet egészének értékszerkezetét (EGY BARÁTSÁG MARGÓJÁRA, KIRÁNDULÁS A KERTBE). A kiemelt, utolsó költemény: PARLANDO BÚCSÚJA, vagyis a beszélő távozása, kiválóan sikerült, nagy metafizikai vers, Filip Tamás eddigi költészetének egyik legjobb szövege. „*Az élet első-tétülő sfumato, már / a kert lélegzik helyettem, a szőlőtől / éjjel-nappal híznak a fiútok, a hordókban / érik a bor; s én itt hagyom őket, valami / édesebb gyümölcsért, nemesebb italért.*” Összegzi legfontosabb motívumait, bemutatja verseinek mélyszerkezetét, működésmódját. Az öntükröző, szorongó és rejtőzködő én szoros valóságolvasással csonka metaforaként poétizálja maga köré a világot. Az ábrázolás egyben mitizál is, mert kiemeli, felnagyít egy hétköznapi és/vagy szokatlan, abszurd, szürrealista történetmozzanatot, majd asszociációs montázstechnikával részletezi a helyzetet. A kifejezés láthatóvá teszi az ikon elrejtettségét, érzékelteti a tények mögötti igazságot, de ezzel egyidejűleg a mindennapi apokalipszis, a szent elhagyatottság árnyékába is taszítja. „*Aldás legyen rajtad, lovag, ki meghallgattál, / és hagyta, hogy köpenyed árnya rám / vetődjön, hogy megisméltódhessen, amit / a betegerről s a szent apostolról írtak.*” Ez a szép, tragikumában is harmonikus időszembesítő elégia, amely biblikus hangvételével (*kegyes tanúim, igen, nem, palást, köpeny, pásztor a nincs nyáj, urunk, ispotály-lakók, bíbor lovag*) és Kosztolányi Dezső ŐSZI REGGELI-jének evokációjával finoman érzékelteti az elmúlás elfogadását, az elkerülhetetlen pusztulás megértését és mindennek ellenére a létezés felülmúlhatatlan csodáját és kegyelmét.

Simon Ferenc

A HIÁNYZÓ LÁNCSEM

Bihari Péter: *Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemizmus az első világháború Magyarországon Napvilág, 2008. 286 oldal, 2500 Ft*

„*Ennyi tanár között maga volt csak olyan hülye, hogy tanársegéd maradt?*” – kérdezte a világháborús vicc őrmestere az egyik frissen bevonultatott rekrutától, miután gondosan végigtudakolta valamennyi újonc foglalkozását. A vicc

megnyugtató – értelmiségi hallgatóságát megnyugtató – fölényel ironizál a „fafejű őrmester” figuráján, s ez némileg elrejt, hogy egy másik sztereotípiát is magában foglal: az (akármilyen) egyetemi státus fölényét a nyilvánvalóan *középiskolai* tanársággal szemben. Mély hagyományokkal rendelkező, mégis ritkán tudatosított előítéletről van szó, amelyet például már József Attila is megverselt, amikor hangsúlyozta, hogy „nem középiskolás fokon” fogja majd népét tanítani; vagy – ha nem kegyeletsértő a *Holmi* hasábjain ilyen összefüggésben idézni – Petri György, amikor korának három államvezetőjét így jellemezte: „Egy vigéc, egy bugris, egy történelemtanár (középiskolai)” (NEM MEGYÜNK ÖT-RŐL HATRA).

Bihari Péter is középiskolai történelemtanár. Ha beszámítom személyes elfogultságomat, még akkor is nyugodtan állíthatom, hogy kitűnő tanár, életről és tankönyvek szerzőjeként, akinek szakmai képzettsége hasonló ahhoz a tanárnemzedékéhez, amellyel könyvében foglalkozik.¹ Itt ismertetett műve (továbbiakban: *LÖVÉSÁRKO*) a Közép-európai Egyetemen (CEU) megvédett disszertációjának átdolgozott, magyar nyelvű változata.

A „kettészakadt Magyarország”, a „törésvonalak” vagy akár a „lövészárkok” metaforái groteszk módon annyira *mai* témát is sugallhatnak, hogy célszerű volt Bihari Péter könyvének alcímét a borítón is feltüntetni, nyilvánvalóvá téve, hogy *történelmi* munkáról van szó. (A borítón szereplő fénykép, A PESTI POLGÁR ISMERKEDIK A LÖVÉSÁRKOVAL, ebből a szempontból is telitalálat. A képen az 1910-es évek városi öltözékét viselő nők és férfiak ácsorognak egy lövészárkokban, s a pillanat komolyságát mélyen átérző pillantással tekintenek a fényképész lencséjébe.) Pedig a szerző jó évtizeddel a rendszerváltás előtt kezdett foglalkozni a gondolat-

tal, hogy megírja az első világháború mentalitástörténetét (7.) vagy inkább társadalomtörténetét (12.). Ekkortájt szembesült először azzal is, hogy tőlünk nyugatra számos ilyen mű született,² ami jó összehasonlításokra is alkalmat nyújthat.

Magyarországon ezt a korszakot, s különösen annak a klasszikus eseménytörténeten túli vonatkozásait hagyományosan elhanyagolták mind a történelemtudomány, mind pedig a történelmi közvélemény (s ez a helyzet az elmúlt negyedszázadban sem változott érdemben). A dualista, illetve a Horthy-korszakbeli magyar társadalom történetét többen is feldolgozták már, de a kettő közötti átmenet kérdéséről sokszor még akkor sem írtak, ha a két korszak történetét egy kötetben fejtették ki (12.). A világháború négy és fél éve fontos „hiányzó láncszemet” képez a magyar társadalomtörténet folytonosságainak és megszakítottságainak leírásában.

Bihari szerint „*vélhetően az 1918–1920-as évek traumái miatt*” (7.) alakult ki ez a sajátos vakfolt. A *LÖVÉSÁRKO* azonban arról tanúskodik, hogy *a későbbi korszakok megértése szempontjából is fontos (lenne) a világháború korszakának feldolgozása*. A sokat emlegetett társadalmi törésvonal(ak) ugyanis nem hirtelen jelent(ek) meg 1918 és 1920 között, a forradalmak és a területvesztés hatására, hanem – meglévő előzményekből – fokozatosan mélyültek el a világháború folyamán. Ha lehet egyáltalán valamiféle fordulópontot kimutatni, akkor azt nem 1919-ben találjuk meg, hanem valahol 1916 második felében, „*amikor a román csapatok betörték Erdélybe, Tisza István helyzete megrendült, Ferenc József meghalt, és a közellátás tragikusra fordult*” (7.).

Bihari műve nem kívánja a világháborús háttérország életének minden mozzanatát áttekinteni; a témaszűkítő választások³ közül legjelentősebb az a döntése, hogy a középosztályra koncentrálni (s ebből következik az is, hogy re-

¹ „A századvég és a századelő magyar középiskoláiban oktató tanárok képzettségének és hozzáértésének színvonala – állapítja meg az immár fél évszázada az Egyesült Államokban élő, de műveltségének alaprétegét ezen intézmények egyikében szerző John Lukacs a századfordulós Budapestről írt könyvében – *felért a legnevesebb amerikai egyetemek mai tanszékvezető tanárainak szakértelmével*.” Romsics Ignác: *MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE A XX. SZÁZADBAN*. Osiris, 1999. 41. o. Persze kérdés, hogy Lukacs tapasztalata egy budapesti elitgimnáziumban mennyire általánosítható.

² Ezek viszont, jegyzi meg Bihari, rendszerint a London–Párizs–Berlin háromszögben mozognak – maximum Bécsig jutnak el (12–13.).

³ „...az olvasó nem az első világháború háttérországának összefoglaló történetét kapja, hiszen nincs szó például a hadifoglyokról vagy az egészségügy alakulásáról, egészen keveset a háborús propagandáról vagy a nemzetiségi kérdés alakulásáról.” (13.)

gionális szempontból a főváros messze felülreprezentált az ország más tájaihoz képest). A középosztály kiemelt kezelését több önmagában is fontos szempont indokolja: mindenekelőtt, hogy ők voltak a háború fő vesztesei, illetve, hogy rajtuk futott keresztül a már emlegetett lövészárkok legfontosabbika, amelynek kiásásában tevékeny részt is vállaltak. Nagyjából a középosztálybeli értelmiségiek és politikusok tematizálták, értelmiségiek és politikusok tematizálták, valamint – igen gyakran – radikalizálták és „egyszerűsítették” ezeket a törésvonalakat: az egymásra torlódott politikai, szociális és etnikai ellentéteket mindinkább a „zsidó”- „keresztény” „szembenállásra” redukálták.

Bár Bihari hangsúlyozottan nem „whig történetírást” művel, vagyis nem próbálja a történelmi eseményeket annyira a mai nézőpontból szemügyre venni, mintha minden korabeli tendencia elkerülhetetlenül a későbbi (máig nyúló) állapotok előállításán dolgozott volna, egy megjegyzés erejéig elárulja: meggyőződése szerint a megosztottság világháború nélkül is az összeütközésig éleződött volna. Érdeemes hosszabban is idézni: „Nehéz elképzelni, hogy a világháború nélkül Magyarországon a dolgok békés végén maradtak volna. Visszatekintve: a »zsidókérdés« és az antiszemitizmus kiéleződése éppoly elkerülhetetlennek tűnik, mint a történelmi Magyarország széthullása, csak a háború nélkül talán más módon, más körülmények között ment volna végbe. A küzdelemnek be kellett következnie, mert a modern, nyugatra tekintő Magyarország (»Pannónia«) és az elmaradott és a modernizációt elutasító Magyarország (»Hunniá«) közötti szakadék – törésvonal – túl mély volt, és a századelőn csak mélyült. Közhely, hogy a magyarországi antiszemitizmus a modernizáció és a liberalizmus krízisének jellegzetes tünete-ként, kísérőjelenségeként fogható fel. A világháború rendkívüli mértékben felerősítette a válságot, és a két-féle Magyarország közötti szakadékot is tovább mélyítette. Egy kváziliberális állam akarta rákényszeríteni új szabályait egy kellelten társadalomra, nagyon tökéletlenül. Az egyszerre omnipotens és impotens állam legaktívabb ágenseiként a zsidók tűntek fel, bár nyilván nem olyan nyomasztó mértékben, ahogy a közvélemény érzékelte.” (252.)

A fenti idézet is elárulja: Bihari abba a történeti „táborba” tartozik, amely a dualista Magyarország társadalmával kapcsolatban „félíg üresnek” látja a poharat, nem pedig „félíg telinek”. Mint ismeretes lehet, két paradigma

„verseng” egymással évtizedek óta: az egyik szerint az 1914 előtti fél évszázad a Nyugatra való gyors felzárkózás és fejlődés kora, „aranykor” volt, a másik szerint viszont a kort félloldalas és ellentmondásos modernizáció jellemezte, a felzárkózás mellett többé-kevésbé „különút” (a hasonló logikák mentén elemzett német történelem leírására született kifejezéssel: „Sonderweg”). A két paradigma tárgyalása Biharinál aszimmetrikus, aminek az lehet a magyarázata, hogy a – számára nyilvánvalóan inspirálóbb – második megközelítést napjainkban háttérbe szorítottak, „kisebbséginek” látja. „*Napjaink történettudományában a modernizációs és a »különút«-elméletek kevésbé divatosak, mint néhány évtizeddel ezelőtt voltak, amikor a gazdaság-, majd a társadalomtörténet primátusa összekapcsolta őket. Ugyanakkor a kultúrtörténet és a mentalitástörténet előretörése miatt még fontosabb a hosszú távú tendenciák vizsgálata.*” (21.)

A recenzens ezen a ponton elbizonytalanodott: tényleg annyira domináns lenne az „aranykor”-paradigma a történelemtudományban? Nem lehetséges, hogy a „két paradigma” valójában két ideáltípus, s amelynek elemei – különböző összetételben, különböző hangsúlyokkal, de – keverednek a konkrét történelmi elemzésekben? Mindeddig az volt a benyomásom, hogy – egyes extrém, de szakmailag súlytalan megközelítéseket kivéve – a történettudományi elemzések általában nem próbálják „letagadni” sem a dualista korszak modernizációs eredményeit, sem azok hiányosságait, illetve sem a külső erők, sem a belső feszültségek szerepét a történelmi Magyarország bukásában. Az arányok megadása, a hangsúlyok, a „fő ok(ok)” kijelölése természetesen lényeges különbségeket takarhat. A „külső erők” kifejezéssel jelölt Nagy Háború pedig olyan elemmentaris erőként jelentkezett, hatása oly evidensnek tűnhetett, amiért a történészek zöme talán öntudatlanul is „felmentve” érezte volna magát annak szemügyrevétele alól, hogy mégis milyen társadalmi mechanizmusok áttétén keresztül érvényesült ez a „külső” katasztrófa. Pontosan ez utóbbi vizsgálatára tesz kísérletet a LÖVÉSZÁRKKOK.

Ma már *külpolitikai* téren nincs nagy keletje annak a felfogásnak, mely szerint kizárólag a központi hatalmak agresszívabb és/vagy felelőtlenebb viselkedése robbantotta ki a hábo-

rút,⁴ *belpolitikailag* az antant nagyhatalmai még mindig bezzeg-országoknak számítanak. Anglia és Franciaország ugyanis a belpolitikai bázis kiszélesítésével válaszolt a kihívásra, s ez a bázis alapjában véve ki is tartott a háború végéig. (72.) Németországban és Ausztriában viszont a hadsereg kezdettől nagy szerepet kapott, ami a háború folyamán egyre erősödött, egyesek „szinte már katonai uralomról beszéltek”. (70.) A magyar politika egyik utat sem követte: egyrészt fennmaradt a parlamentarizmus, de a maga korábbi, korlátozott formájában (l. lejjebb), másrészt a katonák sem kaptak német kollégáikéhoz hasonló hatalmat.

A parlamentarizmus korlátozottsága, mint azt más elemzésekből is jól ismerhetjük, abban állt, hogy – a szűk választójognak és manipulált (nyílt) választási rendszernek köszönhetően – a parlamenti ellenzéknek nem volt reális esélye a rendszer megváltoztatására; amikor (korábbi) függetlenségi ellenzékiek hatalomra kerültek, ennek fejében éppen csak a programjuk és identitásuk lényegi eleméről, a „nemzeti szuverenitás kivívásáról” kellett lemondaniuk. A világháború kirobbanása után a végletekig „frusztrált” parlamenti ellenzék ugyanakkor kivételes szerephez jutott a közvélemény befolyásolásában. Bihari, a *jelenlegi* viszonyokat is ismerve, érdemesnek tartja megjegyezni: *ebben a korszakban feltehetően volt még tekintélye mind a képviselőknek, mind a parlamentnek. S ami még fontosabb: a háborús cenzúra által fojtogatott sajtó lényegi változtatás nélkül közölhette – és közölte is – mindazt, amit a mentelmi jog védelme alatt álló képviselők a parlamentben mondtak. „...a képviselők követték, de egyúttal erőteljesen formáltak is a közhangulatot. [...] A lényegi információkat nélkülöző, politikai szempontból »frusztrált« magyar országgyűlés érthetően nem a kormány politikájának befolyásolásában vagy érdemi ellenőrzésében találta meg a funkcióját, hanem a közvélemény formálásában,*

⁴ A véletlen ironikus játékként éppen a mai napon olvastam egy internetes kommentárt, amely egy teljesen másról szóló publicisztika ürügyén egy pillanattal eljutott annak leszögezéséig, hogy az első világháború „volt a világtörténelem első terror elleni háborúja is, trianont kaptuk érte jutalmul [sic] azoktól, akik most a második terror elleni háborút vívják velünk együtt...” Csak reménykedni tudok, hogy az ismeretlen blogger nem történész(hallgató).

a régi és új sérelmek hangoztatásában – amiben amúgy is nagy gyakorlata volt.” (76.)

Az ilyen sérelmi politizálásban a megalapozott aggodalmak, jogos felháborodások és szintiszta paranoiák „összefonódtak cinikus számításokkal, ami nem ritka jelenség a politikai életben” (77.). A legjobb példa erre, hogy Tisza Istvánt ebben az időszakban leghevesebben egy olyan eseményért támadták, amelyben minimális személyes felelőssége lehetett (nevezetesen az Erdély elleni román támadás miatt). A '67-es és '48-as irányzatok közötti különbségek későbbi jelentéktelenné válása visszamenőleg is elfedi: Tiszát és pártját *nem csak balról*⁵ támadták, időnként kifejezetten gyűlölködő hangon. E sorok írásakor, 2008 őszén még friss hírek számítták, hogy egy országgyűlési képviselő akasztást ígért politikai ellenfeleinek, s pár órával később már lemondani kényszerült a mandátumáról. A Katolikus Néppárt képviselője, Rakovszky István politikai pályája azonban nem tört meg attól, hogy 1916-ban, a jegyzőkönyvek szerint, bekiabálta, hogy Tisza, az ország akkori miniszterelnöke „*Lámpavasra való!*” (78.) – mivel ez csak egyike volt a számos hasonló korabeli parlamenti beszólásnak.⁶

A könyv mondanivalója szempontjából azonban még fontosabb: az antiszemitizmus ekkor egyértelműen kormányellenes kártyának számított. A kiegyezés örökségét vállaló Tisza-rezsim részben ideológiai okokból, részben érdekmegefontolásokból *anti-antiszemita* volt, s ezt az attitűdöt – a fent meghatározott módon – „jobboldali” ellenzéke filoszemitizmusként értelmezte; sőt, időnként, a későbbi szélsőjobb oldali terminus technicusszal, „zsidóbérencségként” „*Tisza egész Munkapártjával együtt »Wertheim-kaszában született«*” – a LÖVÉSZÁRROK ismét egy 1916-os parlamenti vitát idéz; az ekkor már szokásosnak számító mondat ismét a Katolikus Néppárt képviselője, Huszár Károly (a Tanácsköztársaság bukása után miniszterelnök) szájából hangozott el (191.). „*Ebben a nézetrendszer-*

⁵ Mármost: későbbi politikai értelemben vett balról. A dualista parlamentben, ahol nem ült egyetlen szociáldemokrata vagy radikális képviselő sem, a függetlenségi ellenzéknek nevezték „baloldalnak”.

⁶ Rakovszky később a nemzetgyűlés elnöke lett; a királypuccsok idején letartóztatták, mert Károlyt támogatta, de szabadulása után ismét képviselővé választották.

ben Tisza liberál-merkantilista Munkapártja és a zsidó nagytőke egymás természetes szövetségeseinek számítottak. ...a Függetlenségi Párt Tisza-ellenes támadásai és a Néppárt zsidóellenes szövegei tökéletesen kiegészítették egymást...” (207.)

Tisza István – Bihari remek metaforája szerint: egy „politikai macsó” (69.) – személye sokban hozzájárult a helyzet éleződéséhez. Egyrészt, mert „kivívta” a személyének is szóló egyhangú ellenzéki gyűlöletet, másrészt, mert a „katonai diktatúra” magyarországi kialakulásának hiánya is inkább köszönhető neki, mint a magyar parlamentarizmus erejének. Tisza fél szívvel, habozva, hatékonytalanul építette ki a hadigazdálkodás intézményrendszerét, mintegy egyéniségét és évtizedek alatt kivívott hatalmi pozícióját vetve be a rendszer összetartása érdekében – több-kevesebb, de inkább kevesebb sikerrel. 1917-es bukását követően gyengébb utódai pedig éppen akkor voltak képtelenek ennek továbbfejlesztésére, amikor a háború kezdett „totálissá” válni.

Tisza utódai 1917 nyaratól 1918 őszéig nem csak szubjektív okokból voltak gyengék.⁷ A köztudatban nagyon kevésbé megőrzött tény, hogy Tisza – miközben továbbra is a rendszer szimbólumának számított – formailag ellenzékivé vált, az általa irányított (többségi) Munkapárttal együtt. Így nem a jelenlegi, 2008-as az első kisebbségi kormány Magyarország történetében. „Az új, kisebbségi kormányok ellentétes erők furcsa, komplex, hibrid koalíciójából jöttek létre – az egyetlen összetartó erejük a Tiszával és a munkapárttal való szembenállás volt. Hatvanhetesek és negyvennyolcasok kerültek egy táborba, az antiszemita néppárt prominensei ültek együtt Vázsonyi Vilmossal – aki nemcsak Magyarország, de az egész Osztrák-Magyar Monarchia első zsidó vallású minisztere lett 1917-ben. A kortársak pontosan érzékelték az 1906–1909 közöttire sokban emlékeztető koalíció bizarr voltát...” (79.)

A nem túl hatékony kormányzati rendszer – a hatalmváltás előtt és után is – éppen eléggé sértette gyakorlatilag valamennyi nagyobb társadalmi csoport érdekeit, kivéve talán a mitikussá emelt „hadiszállítókat”. Utóbbiak vagytonát azonban nem (csak) gátlástalanságuk

gyarapította, hanem az a strukturális tényező is, hogy nélkülük megbénult volna a magyar háborús gazdaság. „Csak kettő vált be: fiaink hősiessége és Weiss Manfréd teljesítőképessége. Hej, ha hadvezetőségünk, közigazgatásunk és diplomáciánk is ilyen tökéletesen tudott volna fejlődni” – idézi Bihari Tisza István állítólagos, a háború vége felé tett kijelentését (156.). A „zsidó nagytőke” emblematikus figurája a világháború folyamán megtízszerezte munkásainak számát, s vagyona is rendkívüli mértékben nőtt – de érdemes megjegyezni, hogy ezzel is „csak” a 10. helyre lépett előre a virilisták (a legnagyobb adófizetők) listáján, a korábbi 14. helyről (156.). Közben a már emlegetett, Bihari szerint „rendkívül aktív” Huszár Károly 1917-ben javasolta, hogy a „csepeli Weiss Manfréd urat” hívják be katonai szolgálatra, nyilván, hogy tegyen is már valamit a hadseregért (206.). (Ehhez képest „apróság”, hogy Weiss akkortájt töltötte be a 60. életévét.)

Sarkítva úgy is lehet fogalmazni, hogy Magyarország a világháború során ötvözte a „demokratikus” és „katonai” irányítási forma hátteréit – bármelyik előnye nélkül. Meglehet azonban, mindez csak a recenzens sarkítása, akinek rossz érzéseit fokozhatja, hogy eddig – a társadalom, az életmód és a mentalitás rovására – túl sokat foglalkozott a politika szférájával, noha a LÖVÉSZÁROK az előbbieknél szentel jelentősebb terjedelmet.

Jelen keretek között csak szemezgetésre van lehetőség: hallatlanul tanulságos például, amit Bihari a jegyzetéről és az ellátási kérdésekről ír. Először is: miközben a mindennapi és a politikai diskurzust elárasztotta a tragikus helyzet tárgyalása, objektíve nézve „a hazai közellátás színvonala sosem süllyedt Bécs vagy Berlin nyomorszintjére” (101.). Ez persze csak relatív különbséget jelentett, leegyszerűsítve: jelentős városi tömegek alultápláltságát, de nem éhínséget. Ugyanakkor, míg Bécsben vagy Berlinben a visszaemlékezések egyöntetű tanúszkodása szerint ekkoriban a jómódúak is szűkölködtek, Magyarországon az ilyenfajta háborús szolidaritásnak nyoma sem volt – akinek lehetőségei voltak, az élt velük, és jobban élt.

Ezen a ponton – kivételesen – sajnálni lehet Bihari középosztályi fókuszát, bár valószínűleg külön kutatás tárgyát képezné, mennyire volt a parasztság (legalábbis annak birtokos része) nemcsak vesztese, de bizonyos mérték-

⁷ „A legtöbb történelmi munka hangsúlyozza, hogy Esterházy Mórca túl fiatal és tapasztalatlan volt, az őt két hónap múlva felváltó Wekerle Sándor túl öreg és címikus. (Mindkét állítás igaz.)” (79.)

ben nyertese is a háborús agrárkonjunktúrának. A hadiszállítók és bankok extraprofitjai mellett „sokkal kevesebbet beszéltek a földbirtokosok alaposan megnőtt jövedelmeiről” (105–106.) – erről Bihari is keveset beszél.

Még a „tökéletestől” távol álló magyar hadigazdálkodás is erős érveket tud szállítani ahhoz a gondolatmenethez, amely szerint a kommunizmus „a világháború gyermekének” is tekinthető. 65 bizottság végezte a begyűjtést és elosztást; 1918-ra egyedül a Haditermény Rt. 27 különböző részlegre oszlott; mindez persze népes bürokráciát tartott fenn (104–105.). Érdekes részlemzéseket olvashatunk arról, hogyan, milyen intézményes megoldásokból állt össze ez az új rendszer: „A Központi Liszt hivatal munkatársai a Központi Statisztikai Hivatal dolgozóinak közül kerültek ki (emiatt, a történészek bánatára, romlott a főváros statisztikai szolgáltatásának színvonala), a helyi bizottságok tagjai az elemi iskolák tanítói, tanárai lettek. »A tantestületek tagjai egy-egy lisztbizottságot alkotnak, amelyeknek elnöke az iskola igazgatója, hivatali helyisége az iskola épülete« – rendelkezett a Fővárosi Közlöny. Egy-egy tanítóra átlagosan 15 ellátandó ház jutott, és még ügyeletet is vállalniuk kellett. Mindezért szerény összegre, napi két koronára számíthattak. 1917-re a fővárosi önkormányzat közellátási részlegei 125 lisztbizottságban 226 főállású munkatársat, továbbá 460 tanárt alkalmaztak.” (98.)

A pedagógusok máskor is gyakran előbukannak a LÖVÉSZÁRROK oldalain, s nyilván nemcsak a szerző személyes elfogultságai miatt, hanem mert egyrészt ők kezdtek elsőként szervezkedni a középosztályon belül (142–145.); másrészt: a tanárok sorsán jól érzékeltethető, hogy az életviszonyok rosszabbodása nem merült ki az ellátási problémákban. A tanárok több mint 30%-át már a háború elején behívták, ez az arány a háború végére már az 50%-ot is elérte, s csak részben pótolták őket nőkkal – ennek fogadtatására még visszatérek. Egy világháborús tanár számára a heti 35-40 órás tanítási idő sem számított ritkának, olykor 60-70 fős osztályok előtt, amelyek fegyelme, általános panasz szerint, erősen meglazult – s ehhez járultak még az említett iskolán kívüli elfoglaltságok (146.).

Még mindig a „szemezgetésnél” maradvá: az adatok szintjén is érdekesek például a kriminális mutatók (először visszaestek, majd 1918-

ra extrém magas értéket értek el, 114.); az öngyilkosságok számának alakulása (a statisztikák szerint csökkent – miközben a lapok riportjai alapján meredek emelkedést hihetnénk – 114.); vagy Budapest lakosságának alakulása (a háború alatt is növekedett). Egy apró köztökdés erejéig: megint csak kár, hogy Bihari ezekben az adatokban is a fővárosra koncentrált. Példának okáért: a születési ráták budapesti 40%-os csökkenése az utolsó békeévhez képest még mindig kevesebb, mint az országos szintű, csaknem 50%-os csökkenés (már 1916-ig), ami ezt követően még tovább süllyedt. Ekkora s ilyen hirtelen születésszám-csökkenés példátlan a magyar történelemben; összehasonlításképpen: a második világháborúban a legalacsonyabb születési ráták 1945-ben voltak – mintegy 6%-kal alacsonyabbak, mint 1938-ban (1944-ben pedig 3,5%-kal magasabb születési arányszámokat mértek, mint az utolsó békeévben).

A beszédes számok igazolják, hogy Bihari nem veszi készpénznek a kortársak – háborús pszichózis vagy az ideológiai elfogultságok által is befolyásolt – megnyilvánulásait, ugyanakkor az ilyen kortárs megnyilatkozásokat is fontos forrásként kezeli. Érdekes egybevetésekre ad például alkalmat, amikor ismert közvéleményformálók nyilvános írásait szembeesíti akkoriban nem publikált naplóikkal vagy leveleikkel, de a történelmileg „névtelen” szereplők korabeli írásai – magánjellegűek éppúgy, mint például a korabeli sajtócikkek – legalább annyira informatívak a közhangulat alakulását illetően.

E közhangulat egyik legnyomasztóbb, utólag már nem eléggé érzékelt vonása a gyűlölködés eluralkodása volt a mindennapokon, a gyűlölet – nem a háborús ellenséggel, hanem a honfitársakkal szemben. Igaz, ez nem kizárólag hazai jelenség volt: Bihari idéz egy 1917-es bajorországi hadijelentést, amely szerint „amikor az emberek gyűlöletet emlegetnek, akkor nem az angolokra vagy a franciákra gondolnak, hanem azokra, akiknek több ennivaló jut, mint nekik” (124–125.); vagy idézi a „józan és mérsékelt liberális, John Maynard Keynes” ugyanebben az évben anyjának írt levelét, amelyben civilizációjuk végét jósolja, s azzal fenyegetőzik, hogy „derűsen beállok a bolsevikok közé” (223.).

A nők „térnyerése” a munkavállalásban és a felsőoktatásban – megint olyan kérdéskör, amelyet pusztán statisztikai adatok alapján nem lehet megérteni. Hinné valaki a számok alapján,

hogyan a korabeli férfitársadalom általában nem fogadta örömmel, hogy nőtársaik segítenek megoldani a foglalkoztatási gondokat... A nőellenes bornírtságban voltak ideológiailag motivált fokozatok is (ezek ismét a recenzens kifejezései, nem a szerzőéi). Lehangelően ismerős például az 1915 végi vita a nők egyetemi tanulásáról, ahol a legtöbb megjelent professzor (ismert, nagy nevek is) a korlátok további lebontása mellett szól, érvekkel és adatokkal – míg a másik tábor „fütyökkel és bekiabálásokkal” „érvelt”. Végezetül „a gyűlés tárgyának ellenzői rázendítettek a Himnuszra”, hogy elnyomják az előadásokat (134.). Egyes dolgok mint-ha sosem változnának ebben az országban.

Valószínűleg nemcsak számomra jelentett meglepetést Bihari leírása arról, milyen mértékben prosperált a háborús időkben a budapesti tömegkultúra. Kiemelt figyelmet kapott a mozi, mivel ez új média volt, amely az alsóbb néprétegek körében is gyorsan elterjedt. A mozi „erkölcsromboló” hatását ugyan állandóan kritizálták konzervatív publicisták és politikusok, de a formális cenzúrája csak a húszas évek elején jelent meg. Mai szemmel meglepő, de még antant-országokból származó filmeket is bemutatnak, még a háború vége felé is. A férőhelyek száma 1916-ban 30 ezer körül lehetett, ami Bihari becslése szerint akár napi százezres látogatói létszámot is jelenthetett, a még nem egészen egymillió városban. A Budapesten forgatott filmek száma pedig az 1914-es 18-ról 1918-ra 102-re emelkedett. Az utolsó két háborús év filmtermése felülmúlta az azt megelőző húsz év teljes teljesítményét (167–169.).

A társadalom- és mentalitástörténeti elemzések – amelyeknek csak csekély részére tudtam utalni – nem mozaikszerű, életmódbeli „képekonyvet” alkotnak (bár természetesen egy ilyen műfajnak is lenne jogosultsága), hanem beleilleszkednek a Lövészárkok legfontosabb gondolatmenetének alátámasztásába. Nevezetesen: a háború fő vesztesének a középosztály tartotta magát, amelynek tagjai úgy érezték, hogy az állam elárulta őket. Ugyanakkor a hadigazdálkodás következtében a nagytőke – amelyben közhelyszerűen ismert módon felülreprezentált volt a zsidóság – különleges, kváziállami funkciókhoz (és hatalmas profithoz) jutott.

Ha egyszer tematizálódott a „zsidókérdés”, akkor az antiszemita diskurzusban szinte min-

den észlelt társadalmi jelenség alátámasztotta a „diagnózist”: például a magyarországi zsidóság politikai megosztottsága mutatta, hogy „mindenütt ott vannak” stb. S bár Bihari reflektál arra, hogy a „néptömegek” utólagos „közvélemény-kutatása” sokkal súlyosabb módszertani nehézségekbe ütközik, mint a középosztály kutatása, számos jel mutatta, hogy az antiszemitizmus nem korlátozódott a középosztályra, megjelent „lejjebb” is.

Ironikus: miközben a szélsőjobb utólag a háború elvesztése miatt szokta vádolni a zsidókat,⁸ addig egy 1918. júniusi cenzúrahivatali jelentés szerint „az emberek” „a háborúpártiak” fogalmába egybevonták azokat, akik – szerintük – a háború haszonélvezői voltak: „Két szóban fejezik ki az irántuk való gyűlöletet: »az urak« és »a zsidók«.” (230.)

„Átmenetet keresünk a háborúról a békére. Leszámolás kell ide, nem átmenet” – fogalmazott a már többször idézett Huszár Károly, még hozzá a *Magyar Kultúra* 1918. október 20-i számában (232.). De a kiegyensúlyozottság kedvéért idézhető Jászi Oszkár „egy közismert, Károlyi Mihálynak szóló (bár el nem küldött) levele, 1916 végén”, amely ugyancsak úgy fogalmazott, hogy „készen kell a békét követő végső küzdelemre”. (195.) És ez csak kettő volt azokból a Bihari által sorolt idézetekből és hivatkozásokból, amelyek szerzői már a háború folyamán nagy, erőszakos összecsapást, forradalmat, „leszámolást” hirdettek vagy prognosztizáltak – jobboldali radikális oldalról éppúgy, mint balról (csak éppen jobbról gyakrabban). S bizarr módon: a fenyegetéseket nem „csak” a zsidóságnak, de többé-kevésbé az egész rendszernek címezték, a már felbomlóban lévő, de hivatalosan még fennálló liberális dualista rezsimnek. „...ha ütni akartak Tiszán, hát ütötték a zsidót, s erről Tisza bukása után már nem akartak lemondani” (250.).

Lehet, hogy félreértelmezem Bihari Péter könyvét, de nem lehetséges a források egy olyan

⁸ Pontosabban: Bihari precízen kimutatja, hogy a német szélsőjobb „tördőfés-legendájának” (a forradalmak „hátra döfték” a „még nem legyőzött” hadsereget) nincs magyarországi párhuzama, s az ok valószínűleg a hadsereg eltérő pozíciójában és presztízsében található. De ezzel analóg a magyar változat, amely szerint „a forradalmaknak köszönhetjük Trianont”, a forradalmakat pedig természetesen a zsidók csinálták.

olvasata is, hogy a rendszerellenesség – igaz, csak egy történelmi pillanatra – szélesebb közös alapot létesített az új jobboldali radikalizmus és a baloldali radikalizmus között, mint ahogy azt általában feltételezik? Az új jobboldalnak alig van alakja, aki 1918 novemberében és 1919 nyara között valamikor ne tett volna minimum rokonszenvező kijelentéseket az akkori rezsimokról, még a LÖVÉSÁRKOZ-ban kiemelten kezelt Prohászka Ottokárt vagy a kötetben alig emlegetett (mert ekkor még nem jelentős) Bethlen Istvánt is beleértve. A hagyományos felfogás ezt általában *nacionalista okokkal* magyarázza, tehát, hogy az adott pillanatban létező kormányzatokat támogatták, mivel csak ezek a kormányok léphettek fel a területvesztés ellen – de nem állhatott fenn ezenkívül egy, igaz, logikátlan és inkoherens, de mégiscsak ható részleges ideológiai közösség is? Nem lehetséges, hogy a később „ellenforradalomnak” nevezett jobboldali radikális mozgolódás már az „országzás forradalommal” párhuzamosan elkezdődött, csak ezt a szereplők akkor nem vették észre, utólag pedig teljesen átkonstruálták ilyen emlékeiket?

Tisztességtelenül messzire kalandoztam, hiszen Bihari Péter könyve nem fogalmaz meg efféle „párhuzamos forradalom”-téziseket. Legfeljebb néhány, a témaválasztásán túlvezető kérdést vet fel, mint például: lehet, hogy alulbecsülik az 1918-as forradalmat kísérő antiszemita tendenciák kiterjedtségét és intenzitását? (241.)

Arra vonatkozó példákat viszont találhatunk a könyvében is, hogy időnként mennyire „félreértik” az emberek, miről szól az őket rabul ejtő pillanat (feltételezve persze, hogy mi, utólagos megfigyelők már értjük). Például egészen meghökkentőek azok az idézetek, amelyek azt bizonyítják: 1918 tavaszán sokan, még hozzá felelős és tájékozott státusú férfiak is, meggyőződéssel vallották, hogy a központi hatalmak már meg is nyerték a háborút. „A monarchiának és Magyarországnak szét kellett volna hullania. Ezzel szemben félelmetesen erősnek bizonyultunk. (Úgy van!) Ennek a világháborúnak brutális tényei magyar vonatkozásban rácsófolnak a nemzetiségi elvre. (Úgy van!) [...] A magyar faj szupremáciáját nemcsak fenn lehet tartani, hanem az mindinkább konszolidálódni is fog. [...] Talán remélhetjük, hogy 40-50 évig külpolitikai katasztrófától tartani nem kell, [és] a magyarság számára ez idő alatt 70-75%-

ra szökhettek fel” (226.) – ezt Klebelsberg Kunó államtitkár mondta a választójogi bizottság ülésén, 1918 márciusában. Ekkor, amikor a központi hatalmak csapatai állomásoztak francia földön, Kijevben, a Kaukázusban, szinte az egész Balkánon, és Olaszország északkeleti csücskébe is benyomultak, hihettek ilyesmiben a Német Császárságban is. (Bár az már szinte szürreális, hogy a Monarchia széthullásával egy időben egy, az osztrák vezérkarhoz beosztott magyar tartalékos tiszt, foglalkozását tekintve képviselő, lesajnálta „az osztrákokat, szegény ördögöket”, akiknek „végiük van”. S amikor az esetet megörökítő osztrák tábornok visszakérdezett, hogy mi lesz Magyarországgal, a válasz: „Csak nem hiszed, hogy a végén Wilson az ezeréves magyar határhoz is hozzá merne nyúlni?” 228.)

Ami a magyar példát kivételessé teszi: a háború végéhez kapcsolódó jól fejlett illuzionizmus egyszerre élt a mélymagyar pesszimizmusmal és nemzethalál-víziókkal. S mint annyiszor a magyar történelem során, a két tendencia legrosszabb hatásai egymást erősítették, s elérték, hogy a magyar politikai elit egyrészt jelentős részt vállaljon a Monarchia (s vele együtt a történelmi Magyarország) felbomlásában, másrészt teljes meglepetésként, felkészületlenül érje az összeomlás bekövetkezése.

Egyetlen szempontból bizonyult alaposan felkészültnek: hogy kire hárítsa mindezért a felelősséget.

Dupcsik Csaba

SHERMAN ALEXIE ÉS AZ INDIÁN IRODALOM

Sherman Alexie: Menekülés
Fordította Holbok Zoltán
Európa (Modern Könyvtár), 2008.
229 oldal, 1900 Ft

Sherman Alexie 1966-ban született indián író, költő. Filmet is rendezett 2002-ben. Indián, írtam, de talán nagyobb pontosságra is törekedhetünk ennél: Spokane és Coeur d’Alene – szpoken, kördalen, hogy bonyolítsuk egy kissé